

безпосередньо. Будучи найактивнішим елементом девіантних праворефлексій, маргінально-правові норми активно обслуговують породжуючий їх перехідний економічний базис та не можуть надто далеко “відхилятися” від його маргінально-правових потреб. Однак маргінальні норми права як акти девіантної правосвідомості, не дивлячись на свій високий рівень “приєднаності” до перехідного економічного ладу пострадянського суспільства, відчують на собі значний вплив таких не менш маргінальних опосередковуючих ланок, як маргінально-правова ідеологія, маргінально-правова наука та в меншій мірі – інших елементів складної, нерівноважної, синергетичної просторової структури девіантної правосвідомості (маргінально-правової психології, маргінально-правової буденної та індивідуальної девіантної правосвідомості). Думаємо, що комплексне дослідження складної просторової структури української девіантної правосвідомості саме у площині лінійної позитивної правової науки, урахуваючи нелінійний методологічний статус правосвідомості, значно сприятиме успішному вирішенню питання функціональної оптимізації сучасної законодавчої бази, теорії та практики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ленинская теория отражения и современность. – М.; София, 1969.
2. Философская энциклопедия. – М., 1974. – Т. 1
3. Живкович Л.В. Теория социального отражения. – М., 1969.
4. Павлов Т.С. Теория отражения. – М., 1949.
5. Ханай Г.М. Социалистическое право и личность. – М., 1971
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 21.
7. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 29.
8. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 36.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 37.
10. Дмитрієнко Ю.М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми // Право і безпека: Науковий журнал. – 2004/3'2. – Харків: НУВС, 2004. – С. 11-18.
11. Дмитрієнко Ю.М. Прямі ефекти синергетики девіантної правосвідомості: перша формула української національної ідіоми // Державо і право: Збірник наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 14-21.
12. Дмитрієнко Ю.М. Маргінальна норма права як акт девіантної правосвідомості // Державо і право: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 18. – С. 12-19.

В.В. ЛІСЦИН

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Поняття справедливості завжди належало до тих понять філософії, які не мали єдиного тлумачення і викликали жваві дискусії серед представників різних шкіл. Як влучно зауважив відомий сучасний дослідник цієї проблеми Х. Перельман, справедливість – “одне з найбільш важких и не виправимо неясних понять серед усіх величних категорій” [Цит. за: 5, с.48]. Воно могло ототожнюватись з рівністю, законністю, істиною, чесністю і т. ін.

Крім філософів, вивченням справедливості займалися правознавці, політологи, соціологи, психологи. Цікавлячись відповідними аспектами цієї реальності, представники цих наук у своїх визначеннях зазвичай робили акцент на якомусь одному з численних виявлень справедливості.

Щоб з'ясувати, яку реальність співвідносити зі згаданим поняттям, перш за все звернемося до етимології слова “справедливість”. Платон в одному зі своїх ранніх творів, де він багато уваги приділяв походженню філософських термінів, відмічав, що ім'я справедливості встановлено до ведення права, але саме ім'я права зрозуміти важко. Буквально воно означає “дещо таке, що проникає крізь все інше” і “править всім іншим” [13, с.1,648]. Як бачимо, у давньогрецькій мові право відпочатку позначало не зовсім те, що позначає його сучасний еквівалент у нашій мові.

У латинській мові справедливість могла виражатися словами “justitia”, “aequitas”, “rectum”, “verum” [14, с.307], серед яких з правом асоціювалося, напевно, перше. Інші за своїм значенням близькі рівності, рівномірності, правильності, істині [6, с.34,433,654,816]. У французькій і англійській мовах, що ґрунтувалися на латині, справедливість також не зводилася лише до права, а мала й інші значення.

Прямої залежності справедливості від права, у його юридичному сенсі, не існувало і в давньоруській мові. Так само, як і інші слова з коренем прав-, справедливість мала своїм відправним значенням “прямий, рівний, без виступів та звинин” [17, с.60]. Таким чином, етимологічних підстав для того, щоб вважати справедливість похідною від юридичних норм, немає. У цьому випадку більш обґрунтованим здається положення про те, що і справедливість, і право пішли не одне від одного, а разом від чогось третього.

Якщо ж спробувати встановити логічний зв'язок між вказаними реальностями, то ми повинні будемо визнати, що скоріше право є похідним від справедливості, ніж навпаки. Д. Дідро, коли спростовував тезу К. Гельвеція про те, що справедливість передбачає встановлені закони, наводив аргументи, з якими важко не погодитися. За його словами, задовго до появи державності, а разом з нею і правових відносин, люди виявляли у своїй поведінці усвідомлення справедливості чи несправедливості власних вчинків, коли крали один у одного плоди і кидалися при цьому навтьоки [7, с.2,414].

На користь первинності справедливості по відношенню до права свідчить і той факт, що перші об'єднання людей, які навряд чи могли існувати там, де не було ніякої справедливості, з'явилися значно раніше, ніж об'єднання, що ґрунтувалися на праві.

З історії ми знаємо багато прикладів того, як справедливі дії виявлялися не правовими, а правові акції могли бути несправедливими. Однак, коли справедливість і право вступали у протиріччя одне з одним, то спільноти приходили до того, щоб привести право у відповідність до справедливості, а не навпаки. У протилежному випадку у світі не було б жодних переворотів, революцій та реформ. Це також говорить про пріоритетність справедливості.

Іноді вихідним по відношенню до справедливості визнається поняття рівності. “Поза рівністю немає справедливості”, – писав Ж.-П. Прудон [Цит. за: 10, с.213]. Спроби ототожнити справедливість з рівністю викликали найбільш гучні дискусії серед філософів, що займалися проблемою справедливості. Одні супротивники такого підходу вказували на те, що зведення рівності в ранг справедливості призведе до втрати стимулу для максимальної реалізації потенціалу більш талановитих людей і обмеженню свободи більш підприємливих. Крім того, додержання такої неприродної рівності неможливе без застосування насильства, з яким гуманістично налаштовані автори погодитися ніяк не могли.

Інші противники ототожнення справедливості з рівністю не наважувалися відкрито виступати проти останньої і заявляли, що вони не проти рівності взагалі, а лише проти її абсолютного варіанта. “Бути справедливим – це ставитися однаково до істот, які рівні з однієї точки зору”, – писав уже згадуваний нами Х. Перельман [Цит. за: 5, с.54]. Прихильники відносної рівності говорять про те, що люди можуть бути рівними лише по відношенню до закону, рівних стартових можливостей, рівних шансів.

Рівність людей перед законом є реальною, але формальною, оскільки її джерело перебуває поза тими суб'єктами, які виявляються відповідними носіями рівності. У цьому випадку рівність не гарантує справедливості, тому що не гарантована справедливість самого закону. А рівність стартових можливостей і шансів, на наш погляд, або нічого не значущі гасла, або реальності, котрі передбачають не відносну, а абсолютну рівність. Рівні стартові можливості суб'єкти діяльності можуть мати тоді, коли вони не лише знаходяться в однакових умовах, але й володіють однаковими матеріальними та духовними потенціалами. А це означає, що вони повинні мати абсолютну рівність. Те ж саме можна сказати і про шанси. Хтось має певний шанс тоді, коли має як умови для реалізації здібностей, так і самі здібності. Надати непідготовленій людині можливість виступити на олімпіаді – це ще не означає дати йому шанс перемогти на ній.

Не може, на нашу думку, називатися справедливістю і так звана “пропорційна рівність”. В основу цієї рівності покладено принцип “кожному по заслугах”. Погодитися з такою концеп-

цією ми не можемо тому, що в цьому випадку відмовляється в отриманні соціальних благ тим, хто став недієздатним.

Найбільш прийнятною для співвіднесення зі справедливістю була б, як здається, абсолютна рівність. Але вона неможлива, бо вже, народжуючись, люди не рівні за своїми потенційними даними. Це змушує нас відмовитися від того, щоб при визначенні справедливості орієнтуватися на таке невизначене і суперечливе поняття як рівність.

Не зовсім прийнятна опора і на поняття істини. Традиційно воно належить до сфери гносеології і може розглядатися в якості одного з виявлень справедливості взагалі.

Найбільш загальним по відношенню до всіх понять, за допомогою яких могла б визначитися справедливість, є правильність. Законність, рівність, істинність, чесність лише тоді справедливі, коли правильні. Однак уявлення про правильність у різних народів і в різні часи відмінні. Тому називати конкретні ознаки, що дозволяють ідентифікувати правильність, а разом з нею і справедливість, не виявляється можливим.

І все ж таки, щоб справедливості бути науковим поняттям, їй слід мати відповідний предмет, який виявляє себе в наявному бутті і демонструє певні, характерні лише для нього, особливості. Визначальною рисою справедливості є її здатність знімати протиріччя між людьми. За словами Платона, “несправедливість викликає розбрат, ненависть, міжусобиці, а справедливість – однастайність і дружбу” [12, с.3,125]. Будь-який народ у будь-які часи міг визнавати справедливим лише те, що не веде до протистояння, тому у відносинах між людьми правильним і справедливим слід вважати таке виявлення, яке сприяє примиренню. Носіями справедливості здатні бути лише соціальні організми. Як відзначав відомий вітчизняний філософ права Б. Кистяківський: “Взагалі зовсім недоречно ставити питання, справедливо чи несправедливе якесь явище природи” [8, с.108]. Слід зазначити, що якихось непорозумінь серед філософів це питання ніколи не викликало. З найдавніших часів справедливість намагалися шукати у відносинах між людьми. Оскільки люди здатні виступати в якості соціальних агентів як особистості, соціальні групи і суспільство, то допустимо всіх їх вважати суб’єктами справедливості.

Встановлення визначальної особливості справедливості та виявлення її суб’єктів дає змогу визначити видову ознаку відповідного поняття наступним чином: справедливість – це те, що сприяє зняттю протиріччя у відносинах між соціальними носіями. Як не може бути єдиного рецепта зняття протиріччя у кожному конкретному випадку, так не може бути і єдиного визначення того, які дії слід вважати справедливими на всі часи і для всіх народів. Такий підхід, як нам здається, дає можливість співвіднести зі справедливістю деякий реальний предмет і зберегти при цьому її відносність.

Визначення поняття, як відомо, передбачає виявлення не лише видової ознаки того, що визначається, але і його родової ознаки або сутності. Для вирішення цієї проблеми філософи також використовували різні підходи. Сутність справедливості могли ототожнювати з чеснотою, почуттям, принципом, ідеєю, прагненням, здатністю, станом, волею і т. ін.

Якщо видова ознака відрізняє справедливість від її протилежності, то родова повинна їх єднати, тобто бути однаковою для обох. Тому для визначення цієї ознаки доречно розглядати ці протилежності в співвіднесенні одна з одною. Протилежність справедливості переважною більшістю авторів називалася “несправедливістю”. Цей термін нам здається не дуже вдалим, оскільки негативна форма може асоціюватися з відсутністю протилежної реальності, а у “відсутності” не може бути ані родових, ані видових ознак. Однак термін “несправедливість” настільки розповсюджена, що використання якогось іншого навряд чи буде сприйматись. Тому реальність, протилежна справедливості, нами також буде визначатися як несправедливість.

При співвіднесенні справедливості з несправедливістю можна помітити, що перша не може бути чеснотою, прагненням, волею, принципом, оскільки саме цим повинна бути тоді і друга. У жодного автора, із вченнями яких нам довелося познайомитись, несправедливість не відносилася до чеснот. Важко повірити в те, що більшість людей, які чинять несправедливість, мають до цього відповідне прагнення, волю і бажання. Навіть ті, хто грішать проти справедливості вважають частіше за все, що діють заради неї. “Навіть дрібні крадіжки, – писав Ф. Вольтер, – коли вони об’єднані в банду, остерігаються говорити: «давайте вкрадемо», «давайте вирвемо у

вдови або сиріт їхне прогодування», ні, вони говорять: «відновимо справедливість, повернемо собі добро, захоплене багатіями» [2, с.356].

Прийти до розуміння того, чим є справедливість та несправедливість, можна за допомогою визначення їх функцій. Багато філософів сходяться на тому, що справедливість приносить користь і задоволення, встановлює законність і замирює людей, гармонійно сполучає їх інтереси та об'єднує. Несправедливість, навпаки, завдає шкоди, наносить образу, викликає незадоволення, роздратування, обурення, зачіпає інтереси, породжує конфлікт, розбрат, непорозуміння, ворожнечу. Як можна помітити, кожна з цих протилежностей реалізує себе у певному впливі на людей. Значить їх сутність було б логічним ототожнювати з діянням. Саме до діянь, на думку Фоми Аквінського, і слід відносити справедливість [16, с.288].

В якості деяких дій справедливість та несправедливість здатні мати різні ступені розвитку й реалізації. Слід зазначити, що серед дослідників справедливості були й такі, що вважали справедливість незмінною. Однак наявність у мовленні таких визначень, як “вища справедливість”, “дивовижна та кричуща несправедливість” свідчить про те, що буденна свідомість допускає існування в цих реальностях здатності змінюватись і мати ступені порівняння. На таких позиціях стоять ті філософи, які визнають відносність справедливості та її протилежності. Наприклад, Арістотель вважав, що більш або менш справедливим може бути не лише діяння, але і його носій [1, с.2,77]. Навряд чи у когось викликають особливі заперечення твердження про те, що якась людина може бути більш або менш справедливою за іншу.

Критерієм для порівняння ступенів виявлення вказаних реальностей здатен бути рівень задоволеності чи незадоволеності відповідним діянням тих соціальних організмів, на які воно спрямовано. Розглядаючи правовий аспект несправедливості, П. Юркевич писав, що “несправедливість буде тим більшою, чим більшим буде зло, заподіяне комусь” [18, с.214]. У цьому контексті справедливість потрібно вважати тим більшою, чим більшими виявляються благо, добро, користь.

Оскільки в процесі розвитку людства спостерігається тенденція до послаблення класових протиріч, до вдосконалення правових відносин, до розширення можливостей задовольняти матеріальні та духовні потреби народних мас, то можна говорити про еволюцію справедливості. “Ніхто... не стане заперечувати, – писав Б. Кистяківський, – що сучасний устрій, заснований на системі найманої праці, не дивлячись на всі властиві йому потворні явища, все ж таки справедливіше за феодальний уклад життя, що покоїться на кріпацтві, а феодальний устрій, є своєю чергу, більш справедливий, ніж античний, який тримався рабством” [8, с.110].

Однак, якщо керуватися діалектичними принципами, ми повинні будемо визнати, що еволюціонує не лише справедливість, але і її протилежність. Підтвердженням цього можна вважати посилення екстремізму, національного протистояння, економічної конкуренції.

Справедливість, що визначається як діяння, яке сприяє зняттю протиріч між соціальними суб'єктами, являє собою справедливість взагалі, або абстрактну справедливість. За ступенем спільності їй суперечить справедливість конкретна, яка має загальні, особливі та індивідуальні риси виявлення відповідної реальності. Розмежування цих видів справедливості зустрічається в роботах відомого українського мислителя Георгія Кониського. “Що стосується видів справедливості, – писав філософ, – то вона поділяється, по-перше: на справедливість взагалі і зокрема” [9, с.1,463].

Розмежування видів справедливості можливе і за іншими підставами. У залежності від її джерела справедливість може бути формальною та дійсною. Формальною є та справедливість, джерело якої перебуває поза суб'єктами взаємодії. Прикладом такої справедливості є діяння у відповідності із законом. У цьому випадку те, що належить до справедливого, визначається не тими, хто взаємодіє, а кимсь третім, хто встановлює закони. Тому можна погодитись з авторами, які ставили знак рівняння між формальною та юридичною справедливостями (Печерська Н.В. [11, с.136]).

У відповідності до функцій, що виконує справедливість з метою подолання протистояння, можна диференціювати розподільчий та процедурний різновиди цієї реальності. Розподільча справедливість пов'язана з розподіленням благ, визначенням нагород і покарань. Її іноді ще називають дистрибутивною і протиставляють комутативній справедливості. Якщо перша передбачає наявність арбітра, то друга встановлюється сторонами, що домовляються [3, с.2,116].

Процедурна справедливість співвідноситься з правильністю способу розподілення й можлива у випадку наявності незалежного стандарту, що визначає, “який результат і яка процедура, що веде до цього результату, вважається справедливим” (Дж. Ролз [15, с.86]). Можна порівняти цей різновид справедливості зі справедливістю за формою, а різновид, названий розподільчим, – зі справедливістю за змістом. У залежності від того, з яким компонентом діяльності зіставляється справедливість, можливе виділення справедливості цілей, засобів, результатів.

Деякі сучасні теоретики справедливості пропонують її диференціювати за суб'єктами взаємодії і виділяють міжособисту справедливість [17, с.80]. Якщо дотримуватись такого підходу, то слід було б виділяти також і міжгрупову, міждержавну, міжнаціональну та міжнародну справедливість.

У “Великій етиці” Арістотеля зустрічається розмежування громадянської та природної справедливості. Перша трактується як справедливість, яка встановлена законом і яка має собі місце в спілкуванні людей усередині держави” [1, с.4,327,328]. Тут ми фактично маємо розмежування справедливості за підставами, які в одному випадку розглядаються як штучні, а в іншому – як природні. Оскільки створене штучно перебуває поза суб'єктами взаємодії, а виникле природно є їхнім власним компонентом, то громадянська і природна справедливість близькі за своїм значенням формальній та дійсній справедливостям, про які згадувалося вище.

Здатність громадянської справедливості реалізовувати себе в правових відносинах дозволяє визначити її як юридичну. У цій якості вона може співвідноситься з економічною, політичною, соціальною, релігійною справедливостями, пов'язаними з певними видами суспільних відносин. Найбільший інтерес серед цих видів викликала в історії філософії соціальна справедливість, що традиційно ототожнювалася з рівністю. Однак, вважаючи відмітною ознакою справедливості здатність сприяти зняттю протиріччя, ми не можемо погодитися з таким отождненням, тому що рівність, допомагаючи подолати одні протиріччя, породжує тим самим інші. Виходячи із запропонованого визначення справедливості, її соціальний різновид слід ототожнити з діями, сприяючими зняттю протиріччя між людьми при вирішенні питання про розподіл соціальних благ. А що саме сприяє цьому – це в кожному випадку визначається у відповідності з конкретною ситуацією.

Якщо аналогічним чином визначати інші різновиди справедливості, пов'язані з різними видами суспільних відносин, тоді економічну справедливість можна ототожнити з діями, сприяючими зняттю протиріччя, що виникають у процесі виробництва й реалізації якоїсь продукції, політичну – з діями, сприяючими зняттю протиріччя в справах отримання і здійснення влади, а релігійну – з діями, що здійснюють позитивний вплив на подолання протистояння, яке виникає під час прийняття і сповідання релігії.

Оскільки люди здатні виявляти своє ставлення не лише до того, що існує зараз, а і до того, що відбувалося в минулому, є підстави виділяти і такий різновид справедливості, як історичну справедливість. В якості об'єктів справедливості тут виступають ті соціальні реальності, які можуть відчувати задоволення або незадоволення від того чи іншого тлумачення історичних подій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арістотель. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1976-1983.
2. Вольтер Ф. Философские сочинения. – М.: Мысль, 1989.
3. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2.
4. Голынчик Е.О., Гулевич О.А. Обыденные представления о справедливости // Вопросы психологии. – 2003. – № 5. – С. 80-92.
5. Гринберг Л.Г. Новиков А.И. Критика современных буржуазных концепций справедливости. – Л.: Наука, 1977.
6. Дворецкий И.Х. Латинко-русский словарь. – М.: Русский язык, 1986.
7. Дидро Д. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т.2.
8. Кистьяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб.: РХГИ, 1999.
9. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1.
10. Кропоткин П.А. Этика: Избранные труды. – М.: Политиздат, 1991.

11. Печерская Н.В. Метаморфозы справедливости – историко-этимологический анализ понятия справедливости в русской культуре // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 132-146.
12. Платон. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3.
13. Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1.
14. Подосинов А.В., Белов А.М. Русско-латинский словарь. – М.: Флинта: Наука, 2000.
15. Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995.
16. Фома Аквинский. Сумма теологии. – Ч. 1. – К.; М.: Элькор, 2002.
17. Цейтлин Р.М. О значениях старославянских слов с корнем -прав- // Этимология. – 1978. – М.: Наука, 1980.
18. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. – К.: Редакція журналу “Український світ”, 2000.

Н.Г. МАКАРЕНКО

ВІЙНА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ ДИНАМІКИ

На сучасному етапі процес філософського осмислення й образи цивілізації майбутнього вибудовуються в дискурсах нового продуктивного мислення шляхом пошуку нових цінностей і стратегій раціональної діяльності. Філософсько-прогностичний аналіз і конструктивізація майбутнього передбачає в першу чергу виявлення таких базисних смислів культури, які складають генотип сучасної цивілізації; йде пошук нових шляхів розвитку, нових орієнтирів світогляду. Як зазначає В. Мандрила, необхідно виокремити дві причини, які трансформують відношення до світу: глобалізація людства і стратегія ненасилля [4, с.183].

Філософія проектування образів майбутнього є теоретичним напрямом особливого типу продуктивного мислення. Вихід з кризи, конструктивно-раціональне вирішення проблем глобалізації, екології розглядається як історичний процес прогресивних змін, які переводять суспільство в нову якість. Сенс соціального конструювання – в оновленні, новому стані, у принципі модернізації суспільства. “Якщо людина в суспільстві – конструктор світу, то це можливо завдяки його конституційно даній відкритості світу, яка вже містить конфлікт між порядком і хаосом” [2, с.170]. У концептуально-філософських побудовах майбутнього можна виділити, за термінологією С. ван Фраассена, емпіризм і раціоналізм, “реалізм” і “конструктивізм”.

Розуміння типів історичного часу (циклоїдний, поступово-безперервний) складає основу сучасних концепцій історії розвитку суспільства – формаційної, цивілізаційної, модернової. Але в умовах еволюційної кризи ні одна з цих концепцій не дає раціонально-конструктивного пояснення змісту спрямованості історичного процесу. Ця ситуація може бути інтерпретована ідеєю лінійного протікання часу, де випадкові фактори біфуркації мають визначальне значення. На думку деяких авторів, зокрема В. Мандрики, І. Добронравової, фактори біфуркації можуть викликати нелінійність розвитку соціальних систем: “Мова йде про рівень їхньої нелінійності, виходу на перехідні стани до самоорганізації стійких структур або до сходження в динамічний хаос, який може породжувати в конкурентній грі тенденцій руху до різних атракторів неочікувані, але сильні системи.

Так, війна характеризується нелінійністю в міждержавних відносинах і обмеженою організованістю поведінки окремих людей в армії і військовій промисловості. А під час вуличних заворушень нелінійна самоорганізація натовпу може бути (до певного часу) протиставлена організації на рівні держави або навіть на міжнародному рівні (миротворці)” [3, с.100].

Знання про природу самоорганізації, хоча б на методологічному рівні, на наших очах перетворюється на умову виживання людства. До цих слів можна додати, що якщо із сучасної кризи не буде знайдений соціально-конструктивний вихід, не створений відповідний надійний проект, то глобальний Армагедон може відбутися.

Інтелектуальне й матеріальне проектування сучасної цивілізації має евристичне й інтегральне, конструктивне й універсальне значення. У рамках соціального проектування майбутньо-